

Ибрагимова А.

**ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН СӨЗ ЖАСОО
МАСЕЛЕСИ ЖАНА Б.М. ЮНУСАЛИЕВ ТАРАБЫНАН ИЗИЛДЕНИШИ**

Ибрагимова А.

**ВОПРОСЫ СОЗДАНИЯ СЛОВА ПУТЕМ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО СПОСОБА В
ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ЕГО ИЗУЧЕНИЕ Б.М. ЮНУСАЛИЕВЫМ**

Ibragimova A.

**THE CREATION OF THE WORD THROUGH MORPHOLOGICAL WAYS IN THE
TURKISH LANGUAGE AND ITS STUDY B.M. YUNUSALIEV**

УДК: 809.434.1 (575.2) (04).

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн өзгөчөлүктөрүн ар тармактуу изилдөө тилибиздеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн келип чыгыш процессин ыраатуу иликтөөгө шарт түзөт.

Негизги сөздөр: сөз жасоочу, ар тармактуу, мүчө, өзгөчөлүк.

A comprehensive study of the peculiarities of affix derivational means in their diversity and will consistently follow how the processes of the formation of affix derivational means of language.

Key words: word-formation, thorough, affix, peculiarity.

Азыркы кыргыз тилиндеги сөз жасоо маселесин иликтөө иши тектеш тилдердин материалдарын терең өздөштүрүү, түркология илиминдеги жетишкендиктерди толук колдонуу менен ишке ашат. XI-XIV кылымдарга таандык Махмуд Кашгаринин, Ибн-Мухандын түрк тилдеринин баа жеткис улуу мурастарында сөз жасоонун морфологиялык каражаттары тууралуу кыскача маалымат берилет.

Түрк тилдеринин грамматикасын, тактап айтканда, теориясын иштеп чыгууда белгилүү түркологдордун А.Я.Самойлович, В.А.Гордлевский, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, А.К.Боровков, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев ж.б. салмактуу эмгектеринин мааниси чоң.

Түркология илиминде “сөз жасоочу”, “форма жасоочу”, “сөз өзгөртүүчү” деген терминдерди окумуштуу Э.В.Севортян биринчи колдонгон.

И.А.Батмановдун “Грамматика киргизского языка” аттуу эмгегинде атоочтук жана этиштик мүчөлөрдүн функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрү толук мүнөздөлүп берилет. Азыркы кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүн терең изилдөө бир катар илимий эмгектердин изилденишине түрткү болгон. Алсак, К.Дыйканов “Имена существительные в киргизском языке” (Фрунзе, 1956), Б.Үмөталиева “Имена прилагательные” (автореф. канд. дисс., М., 1953), С.Давлетов “Кыргыз тилиндеги тактоочтор” (Фрунзе, 1956).

Кийин Б.М.Юнусалиевдин макалаларында жана илимий эмгегинде сөз жасоо маселеси атайын

изилдөөгө алынып, кыргыз тилиндеги уңгу сөздөрдүн өнүгүшүнө байланыштуу маселе менен байланышта каралган [Орузбаева 1964: 56].

Сөз жасоо маселесин иликтөөгө алганда, алгач мүчө, анын табиятын изилдөөдөн баштоо зарыл: 1. Мүчө деп тар мааниде маани берүүчү сөзгө уланган, жаңы сөздөрдү жасоо менен кошумча маани берген каражаттардын жыйындысын (морфеманы) айтабыз. Ал эми кең маанисинде жөндөмө, таандык, сан, жак, сөз жасоочу мүчөлөр ж.б. маани берүүчү морфемалар улануу аркылуу гана сөздөр бири-бири менен айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ; 2. Сөз түркүмдөрүн аныктоодо сөз жасоонун негизги каражаты катары мүчөлөрдүн мааниси зор. Алсак, сын атоочтун өзүнө гана жалгануучу мүчөлөрү бар; 3. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн көбү жалпы тыбыштык мыйзам ченемдүүлүктөргө багынат; 4. Бир бүтүн сөздөн сөз жасоочу мүчөлөр дагы келип чыгат; 5. Сөз жасоочу мүчөлөр кызматчы сөздөр сыяктуу эле өз алдынча турганда эч кандай маани бербейт.

Жогоруда аталган жалпы белгилерине карабастан, функционалдык-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө карай үч топко бөлүнөт: сөз жасоочу мүчөлөр, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жана форма жасоочу мүчөлөр.

Уңгу сөздөрдүн морфологиялык жол менен өнүгүшү. Тил илиминде сөз жасоочу мүчөлөрдүн уңгу сөздөр сыяктуу туруктуулугун байкоого болот. Э.В.Севортяндын: “При сравнении словопроизводства и словоизменения енисейско-орхонских памятников с теми же разделами морфологии в современных языках тюркской группы обнаруживается, что в словоизменении произошли более существенные сдвиги, большие, чем в словопроизводстве что из состава словопроизводных аффиксов выпало лишь немногим более аффиксов, чем из состава словоизменительных” деген пикири орундуу экендигин түркологдор баса белгилешет. Демек, түрк тилдеринин тарыхында сөз өзгөртүүгө караганда морфологиялык жол менен сөз жасоодо туруктуулук байкалат.

Б.М.Юнусалиев уңгу сөздөрдүн морфологиялык жол менен өнүгүшү өнүмдүү жана өнүмсүз мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган формалар

деп экиге бөлүштүргөн.

Б.Орузбаева сөз жасоо кызматынын мүнөзүнө, сөз жасоо кудуретине жараша аларды өнүмдүү курандылар, аз өнүмдүү курандылар, өнүмсүз курандылар деп үчкө бөлүштүрөт [Орузбаева 1964:50].

I. Өнүмдүү мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган формалар.

-т мүчөсү. Азыркы түрк тилдеринде бул мүчө мамиле категориясынын (аркылуу мамиленин) мүчөсү экендиги белгилүү. -т мүчөсү аркылуу жасалган сөздөрдүн айрым формалары сенек уңгуга айланган: 1. Байыркы уйгур тексттеринде **айт-** “заставить говорить” деген мааниде болсо, кырг., каз., өзб., түрк ж.б. тилдерде **айт-** “сказать, говорить”. бул мисалдан “заставить” мамиле мааниси колдонулбай калган. Орхон, бай. уйг. тексттеринде **ай-** “говорить” этиш катары колдонулган. 2. Кыргыз ж.б. тилдерде сенек мүчөгө айланса, айрым тектеш тилдерде өнүмдүү мүчө боюнча колдонулуп келе жатат. Мисалы, чув., алт. **кай-** “уходить; идти обратно”; кырг., каз. ж.б. **кайт-** “уходить, идти обратно” туунду формасы кездешет. 3. Азыркы кыргыз тилиндеги **жырт** “разорвать, рвать (бумагу, материю); износить (одежду)” жана **жыр** “прорвать, пробить брешь” деген этиштердин түпкү уңгусу бир. Жырт этиши уңгу мүчөгө бөлүнбөй, -т мүчөсү мамиле маанисини түшүндүрбөй калган.

-ыт, -ат жандуу форма катары этиштин буйрук мамилесин жасоочулук касиети тектеш тилдердин бардыгында байыркы жазма эстеликтерден бери колдонулуп келе жаткандыгы Б.М.Юнусалиевдин эмгегинде баяндалганы белгилүү: **айт** “говорить” < ай + -т, **кайт** “возвращаться” < кай+ -т ж.б. [Орузбаева 2000:295].

-н өздүк мамиленин мүчөсү азыркы учурда өнүмсүз мүчөгө айланышы байкалат. Салыштыр, азыркы кыргыз тилинде жуу- “стирать, мыть” + -н > **жуун** “умываться”; кара “смотреть” > каран “осмотреться”.

II. Өнүмсүз мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган формалар.

-н атооч сөздөрдү уюштурган өнүмсүз мүчө. Мисалы, **келин** “сноха” > **кел** “приходить”, **саа** “дойть” + -н > **саан** “дойное (животное)”; **са-** “считать” + -н > **сан** “счет”, **жал-** + -н < жалын “пламя”; **куд/куй** < **куйун** “вихрь, смерч” жана **куйук** “заблудиться, исчезать, убежать неизвестно куда (от непогоды), погибнуть во время бурана, пурги”;

бай. уйг. 1. **кыз** “горячий” (МК, I, 329), кырг. **кыз** + **-ы** “горячиться; проявить интерес”; бай. уйг. 2. **кыз** “скупой” (МК, I, 329); кырг. кызган “скупиться” < кыз + -га + -н [Б.М.Юнусалиев 1959:72]. Б.Орузбаева кыргыз тилинде кызган < кыз + -га + -н эмес, кыз + -ган деп кароо туура, себеби кызга деген уңгу жок экендигин көрсөтөт [Орузбаева 1964:110].

-н мүчөсү өнүмдүү жана өнүмсүз мүчө-

лөрдүн катарын толуктайт.

-л атоочтук мүчөсү аркылуу сын атоочтор, айрым учурда гана зат атоочтор уюшулган. Мисалы, **кызыл** “красный” > **кыз** “накаляться (о железе)” + **-ыл**; Азыркы кыргыз тилиндеги **кызар** “краснеть” этиши аталган **кыз** уңгусунан келип чыккан болуу керек.

Этиштин мамиле категорияларын жасоочу -ын, -ыт, -ыл (автор аларды -н, -т, -л түрүндө берет) мүчөлөрүн Б.М.Юнусалиев кээ бир туюк муун тибиндеги бир муундуу сөздөрдүн аягындагы -н, -т, -к, -л үнсүздөрүнө окшоштуруп, алардын айрымдары, айталык, -т менен аяктагандары этиштик кыймыл-аракеттин өтмөлүгүн (переходность) да билдирип турса, -н жана -к менен аяктагандары өтпөстүктү (непереходность) туюнткандыктан, жан “зажечься” жана жак “разжигать, зажигать” сыяктуу сөздөрдүн маанисинде грамматикалык (мамиле) да семантика билдиргендиктен, андай сөздөрдүн алгачкы курамы СГ түрүндө болуп (б.а. жа-), аяккы үнсүздөрү мамиле категориясынын мүчөлөрү болгон деп болжолдоого негиз бар дейт [Б.М.Юнусалиев 1959: 119-120]. Башкача айтканда, автордун оюнча, алгачкы уңгулар менен ширешип, ошону менен бирге алгачкы грамматикалык (мамилелик) түшүнүктү туюнтуучу кийинки (-ыл, -ык, -ын, -ыт сыяктуу) морфемалардын да пайда болушуна негиз болуп кеткен [Орузбаева 2000: 315].

Ж.А.Манкеева этиш сөздөрдү жасоочу -л мүчөсүнө т.а. казак тилдеринде -ал, -ел, -л мүчөлөрүнө токтолууда Б.М.Юнусалиевдин пикирине таянган. Б.М.Юнусалиев той- “насыщаться”, тол- “наполняться”, ток “сытый” негиздеринин алгачкы формасы то- уңгусу деп эсептейт. Морфоструктуралык анализге таянып, бардык окумуштуулар бул пикирге кошулушат [Манкеева 1991:50].

-ка (-кы, -ку, -га, -гы, -ки, -ги ж.б.) атооч мүчөсү түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде өнүмсүз болуп эсептелет. Акад. Б.М.Юнусалиев В.В.Радловдун айтуусу боюнча түрк тилдеринин батыш тобуна таандык болгон -ка, -га, -ке, -ге мүчөлөрү XI кылымга чейин өнүмдүү мүчө болуп эсептелет жана ошондой эле П.М.Мелиоранскийдин -кы, -гы мүчөлөрүнүн аз өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына кирет деген пикирлерине таянган: Мисалы, **капка** “ворота” < кап + -ка;

Каалга < ка/кап “закрывать” < хватать, захватывать [ДТС, 420] байыркы этиши + -ылга? [Б.М.Юнусалиев 1959:67-68] менен айкашып, “жапкыч” маанисиндеги сөз жасалгандыгы белгилүү. Ал монголчо да хаалга жана хаалга(н) “эшик” хаалгач же хаагч “каалгачы” (“сакчы” Монгольско-русский словарь М.1957:491). Бул сөзгө негиз болгон этиш алгач созулма үндүүлүгү, б.а. каа//хаа- болгондугу менен анын каалга түрүндөгү тыбыштык түзүлүшү түшүндүрөт (салышт., якутча хаа чехол, футляр жана монголчо

хаа “запирать” [Б.М.Юнусалиев 1959: 68-69]).

Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги фактыларга таянсак, -га мүчөсү уланган жана уланбаган формалар грамматикалык мааниси боюнча айырмаланган эмес. Азыркы кыргыз тилинде -га мүчөсү уланган формалар грамматикалык мааниси колдонуудан чыгып, жаңы семантикалык мааниге ээ болгон:

1. **тол** “быть полным”; туундуу негиз **толку** “волноваться (о воде)”; 2. **ий** “гнуть, согнуть”; **ийке** “качать, трясти, кивать головой” ж.б.

-га мүчөсү өнүмсүз, атооч сөздөрдө кездешсе, ал эми -гы мүчөсү өнүмдүү, салыштырма сын атоочторду жасайт.

-на этиш жасоочу мүчө. Азыркы кыргыз тилинде жана тектеш тилдерде бул мүчө өнүмсүз болуп эсептелинет: 1. синоним этиштер: **жый-** ∞ **жыйна-** “собирать, копить (например, деньги); 2. Азыркы учурда лексикалык мааниси колдонуудан чыгып калган этиштер: **кайна-** “кипеть” < **кай-** + **на-**; чув. кай- “таять”; бур. монг. хайла “таять, плавиться”; 3. Уңгу жана анын туундуу формалары генетикалык жактан жакын экендигин билдирген этиштер: а) **оо-** 1. свалиться на бок, в сторону (о вьюке); 2. перевалиться; **оона-** “ворочаться с боку на бок”, туундуу этиштер **оодар-** “опрокидывать”; **оома** “нестойкий” ж.б.; б) **жай-** “распространять (слух); **жайна-** “широко и во множестве рассыпаться, быть во множестве”; туундуу формалары: **жайыт** “пастбища, пастьба”; **жайык** “распростертый, плоский, равнина”;

-ра этиш жасоочу мүчө. Г. Рамстедт бул мүчөнү ортоңку(средний) мамиле мүчөсү деп эсептейт. Кырг., ж.б. түрк тилдеринде -ра мүчөсү уланган кээ бир этиштер өтпөс болуп эсептелинет: 1. **чач-** “сыпать”, “разбрызгивать” + **-ра** > **чачыра-** “разбрызгиваться”; 2. **кый-** “резать, срезать (папр. деревья)” + **-ра** > **кыйра-** “быть разрушенным” ж.б. Б.М.Юнусалиев кыргыз ж.б. тектеш тилдерде **-ра** мүчөсү атооч сөздөргө уланат деген Г.Рамстедттин пикирине кошулбайт. Каз. жаңыр- “стать новым” < жаңы + -р, түрк. таңыр “быть изумленным” < таң + -р уңгуларындагы -р мамиле мүчөсү эмес, атоочтордон этиш жасоочу мүчө болуп саналат.

-са этиш жана атооч жасоочу мүчө.

Азыркы кыргыз тилинде лексикалык маанисин колдонуудан чыккан **-са** мүчөсү уланган айрым гана этиштерди жолуктурууга болот. Миасалы, 1. **тепсе-** “топтать, попирать ногами” < **теп-** “лягать, бить ногами” + **-се**. Теп- уңгусунун өз алдынча лексикалык мааниге ээ болгондугуна карабастан, бул форма уңгу мүчөгө ажыратылбайт, себеби -са мүчөсү өнүмсүз болуп эсептелинет. 2. **кайса-** “рассекать (напр. косой, саблей)” < **кай-** + **са**; алт. кай- “скользить по поверхности, взвиться” ж.б.

-са мүчөсү атооч негиздерге улангандыгын Махмуд Кашгаринин эмгегинен көрүүгө болот. Алсак, сувса- “хотеть пить” уңгусу азыркы кыргыз ж.б. тектеш тилдерде да кездешет.

-са мүчөсүнүн сөз жасоого караганда грамматикалык планда, Э.В.Севортяндын сөзү менен айтканда “грамматикалык – модалдык форма” катарында өнүгүү тенденциясы күчтүү болгондугун көрсөтөт [Севортян Афф. Глаголообр. в азерб. 314]. -са мүчөсүнүн башта грамматикалык мааниде колдонулгандыгын Б.М.Юнусалиев [133-134-б.] да белгилеген [Кудайбергенов 1966:141].

Түрк тилдериндеги сөз жасоочу мүчөлөрдүн өз алдынча сөздөрдөн келип чыгышы болжолдонуп, тектеш тилдердеги айрым бир фактылар менен гана тастыкталат. Ал эми конкретүү бир мүчөнүн келип чыгышы жалпы тыбыштардын мыйзам ченемдүүлүгү менен, негиздин семантикалык мааниси жана кызматчы морфемалар аркылуу аныкталат.

Сенек уңгулар лексикалык өз алдынчалуулугун жоготкону менен жаңы сөздөрдүн жасалышына түрткү берет. Б.М.Юнусалиев баса белгилегендей, сөздөрдүн сенек уңгуларга айланышы жана жаңы сөздөрдүн жасалышы уңгу сөздөрдүн өнүгүшүнө шарт түзөт [Манкеева 1991:76]

Колдонулган адабияттар:

1. Манкеева Ж. Реконструкция первичных корней глагольных основ в казахского языка. -Алма-Ата, 1991
2. Орузбаева Б. Словообразование в киргизском языке. - Ф.,1964.
3. Орузбаева Б. Сөз курамы. –Б, 2000.
4. Севортян Е.В. Аффиксы глаголообразование в азербайжанском языке. М., 1962.
5. Кудайбергенов Кыргыз тилиндеги этиш жасоочу мүчөлөр. Ф.,1966
6. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. – Ф., 1959

Рецензент: д.филол.н., профессор Ибраимов О.